

ГРАМАТЫЧНЫЯ ўМОВЫ НАБЫЦЦЯ ўСТАўНОГА ЗНАЧЭННЯ НЕКАТОРЫМІ СІНТАКСІЧНЫМІ КАНСТРУКЦЫЯМІ

У кніжных стылях сучаснай беларускай літаратурнай мовы актыўна ўжываюцца ўстаўныя канструкцыі – словы, словазлучэнні, сказы. Гэтыя канструкцыі прызначаны для пашырэння змястоўна-інфарматыўнага сэнсу сказа, выконваюць у сказе аб'ектыўна-паясняльную функцыю і ўводзяцца ў сказ з дапамогай інтрадуктыўнай сувязі [1, с. 210]: *Яна (вуліца) упіраецца прама ў цёмна-сіні заліўчык возера* (Мележ); *Ад яе працы (любая мамачка!) вее ў сэрца цёплай радасцю* (М. Гарэцкі); *Валерыя Мікалаеўна (так звалі тэлеграфістку) мела прыемны голас* (Х. Шынклер).

Некаторым сінтаксічным канструкцыям таксама характэрна ўласцівасць набываць дадатковае значэнне ўстаўкі. Найбольш часта такую ўласцівасць выяўляюць аднародныя члены сказа з абагульняльным словам, якое выражана назоўнікам. Аднародныя члены з абагульняльным словам-назоўнікам, як правіла, размяшчаюцца ў сярэдзіне сказа, набываюць характар дадатковага ўдакладнення ці тлумачэння і выдзяляюцца з двух бакоў працяжнікамі на пісьме: *У лесе кожная мясцінка – лужок, палянка, баравінка – асобны твар і выраз мае* (Я. Колас); *Маладыя дрэўцы – вішні, грушы, слівы – вяночкам акружалі сядзібу* (Р. Мурашка); *Марысіны дочки – Верка, Зося і Нінка – збіраюць жалуды* (Я. Колас). У тых выпадках, калі значэнне ўстаўкі пераважае, аднародныя члены, размешчаныя пасля абагульняльнага слова-назоўніка ў сярэдзіне сказа, бяруцца ў дужкі: *Сашы зрабілася крыўдна і балюча за такі здзек з хлеба, які людзі (яна, Поля, Лялькевіч) здабывалі потам і крывёю* (І. Шамякін); *Усе прадукты (сала, рыба, алей, крупы, цукар і інш.) разам з талонам на прамтавары развезлі проста на кватэры* (Х. Шынклер).

Дадатковае значэнне ўстаўкі таксама могуць набываць аднародныя члены пры абагульняльным слове-назоўніку, якія размешчаны ў канцы сказа. На пісьме яны аддзяляюцца працяжнікамі: *Пацягнуўся лес сцяною – ельнік, дуб і хваіна* (Я. Колас); *Ля машын натоўпам дзеткі – і дзяўчаткі і хлопцы* (К. Крапіва); *Шпак прывёз да склада цэлыя драбіны добра – плуг, акучнік, вагу, пружыноўку...* (Я. Брыль). Калі значэнне ўстаўкі становіцца асноўным, то такія канструкцыі на пісьме выдзяляюцца дужкамі: *Увесь паўночны край пасёлка занялі новыя гаспадарчыя будынкі: кароўнікі, свінарнікі, стайня, птушнік, сталярня, кузня, камбінат (млын), піларама, электрастанцыя* (К. Крапіва).

Значэнне ўстаўкі пры абагульняльным слове-агульным назоўніку могуць набываць аднародныя члены сказа, выражаныя ўласнымі назоўнікамі, якія знаходзяцца ў канцы сказа. На пісьме яны таксама аддзяляюцца працяжнікамі: *Дзяўчаты былі ў горадзе – Ніна, Вера і Валя* (І. Мележ); *У нашай вёсцы дзве сястры былі – Уліта і Марфа* (І. Шамякін); *Кожны дзень сюды наведваліся нашы хлопцы – Сымон або Мікіта* (К. Чорны).

Назоўнікі, якія выконваюць функцыю абагульняльнага слова пры аднародных членах сказа, з'яўляюцца паўназначнымі і здольныя самастойна перадаваць пэўную інфармацыю. Таму аднародныя члены сказа пры такіх абагульняльных словах нярэдка могуць атрымліваць характар дадатковага ўдакладнення, дапаўняюць або пашыраюць асноўнае паведамленне, што выражана абагульняльным словам-назоўнікам. На характар дадатковага ўдакладнення ўказвае і інтанацыя, якой афармляюцца падобныя аднародныя члены. Яны вымаўляюцца паскораным тэмпам, нізкім тонам і аддзяляюцца працяглымі паўзамі на стыку з астатняй часткай сказа. Паводле структуры яны суадносяцца з устаўнымі словамі, якія ўтвараюць бяззлучнікавыя аднародныя рады.

Значэнне дадатковага тлумачэння могуць набываць аднародныя члены сказа, якія адносяцца да абагульняльнага слова, выражанага азначальным займеннікам. Такія аднародныя члены часцей за ўсё знаходзяцца ў канцы сказа і аддзелены ад абагульняльнага слова іншымі членамі сказа: *Усё прамакае наскрозь – абутак, адзежа, дрэва і бадай жалеза* (П. Пестрак); *Усё цвіло – яблыні, вішні* (І. Грамовіч). Зрэдку такія аднародныя члены могуць размяшчацца ў сярэдзіне сказа непасрэдна за абагульняльным словам: *Усіх – і добрых, і злых – кліча да сябе шлях* (П. Галавач). У такіх выпадках асноўная ўвага ў паведамленні сканцэнтравана на дзеянні, а не на аб'екце дзеяння.

Зрэдку дадатковае значэнне ўстаўкі атрымліваюць аднародныя члены сказа, якія адносяцца да абагульняльнага слова, выражанага прыслоўем: *Усюды – у горадзе і ў вёсцы – праца рупная ідзе* (М. Чарот); *Ніколі дзед з кажухом не расставаўся – ні зімой, ні летам* (Я. Колас). У такіх выпадках асноўная ўвага ў паведамленні надаецца дзеянню, а не акалічнасці дзеяння.

Дадатковае значэнне ўстаўкі могуць атрымліваць некаторыя адасобленыя члены сказа, у прыватнасці, адасобленыя прыдаткі, развітыя і неразвітыя: *Ёсць тут беламорскі лунны камень (лабрадор)* (П. Галавач); *На возе ляжаў жалезны і чыгунны лом – утыль-сырэц* (К. Чорны); *Лукаш Суравец (Сяргеў бацька) не крыўдзіцца на тое, што ў яго кузні работы шмат* (К. Крапіва). У такіх выпадках неразвітыя прыдаткі размешчаны ў канцы сказа пасля азначаемага слова, а развітыя – у пачатку сказа пасля азначаемага слова. Значэнне ўстаўкі набываюць прыдаткі, выражаныя назоўнікамі ці назоўнікавымі словазлучэннямі, якія ўжыты ў прамым значэнні, не нясуць вобразнай характарыстыкі прадмета, названага азначаемым словам.

Іншы раз значэнне дадатковага ўдакладнення могуць набываць некаторыя адасобленыя азначэнні: *Настаўнік перавёў мяне ў трэцяе (апошняе) аддзяленне* (Я. Маўр); *Мільён купін з каржакаватымі (нязграбнымі) хвойкамі рассыпаліся па балоце* (Я. Колас); *Нам кожнаю назвай (вялікай і дробнаю) патрэбна, як імем сваім, даражыць* (П. Панчанка). Прыклады паказваюць, што значэнне ўстаўкі атрымліваюць, як правіла, паясняльныя азначэнні, якія ўдакладняюць азначэнні, выражаныя лексічна паўназначнымі прыметнікамі ці азначальнымі займеннікамі, што не патрабуюць абавязковага тлумачэння.

Сустрэкаюцца выпадкі, калі значэнне дадатковага ўдакладнення могуць атрымліваць некаторыя даданыя часткі складаназалежных сказаў, у прыватнасці, даданыя ўступкі, умовы, мэты, месца: *Мне не лёгка расставацца з табою (хоць даўно ўжо мінуў аўдыенцыі час)* (М. Танк); *У полі (хаця ў ім, праўда, яшчэ ляжаў снег) ужо чулася скорая вясна* (Б. Мікуліч); *На зямлі ляжаў кавалачак паперы, на якім друкаваным ладам (каб не пазнаць было рукі) штосьці напісана* (К. Чорны); *Часам (калі няма нагрузкі) пара мінут аддаецца на асабістую размову* (Х. Шынклер); *Для Юркі паездкі – калі бацька браў яго з сабою – былі цэлым святам* (І. Мележ); *На ўзлеску (дзе цішыі) яны спыніліся і расклалі касцёр* (З. Бядуля).

Паведамленне, змешчанае ў такіх даданных частках, не з'яўляецца абавязковым у дачыненні да асноўнай інфармацыі, якая падаецца ў сказе.

Такім чынам, прааналізаваны фактычны матэрыял дае магчымасць сцвярджаць, што значэнне ўстаўкі могуць набываць некаторыя аднародныя члены сказа пры абагульняльным слове, некаторыя адасобленыя прыдаткі і азначэнні, а таксама некаторыя даданыя часткі складаназалежных сказаў – сінтаксічныя канструкцыі, блізкія паводле сваёй семантыкі і функцыі да ўстаўных канструкцый. Калі такія сінтаксічныя канструкцыі трапляюць у пэўныя граматычныя ўмовы, дадатковае значэнне ўстаўкі ў іх узмацняецца, а ў некаторых выпадках нават становіцца асноўным, і яны могуць пераходзіць ва ўстаўныя канструкцыі.

Літаратура

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя. – Мінск, 1987.

Ул.І. Куліковіч

ПРАВІЛЫ НАПІСАННЯ ЛІТАР У (СКЛАДОВАЕ), Ў (НЕСКЛАДОВАЕ) У ІНТЭРПРЭТАЦЫІ УЛ. ДУБОЎКІ

Даўняй, вядомай яшчэ з XIII ст., адметнай рысай гукавога ладу беларускай мовы з'яўляецца ўжыванне ў беларускім маўленні гука [ў] (нескладовага), які, нягледзячы на старажытнасць свайго паходжання, стаў перадавацца на пісьме спецыфічнай літарай ў толькі з XIX ст. [1, с.32]. Паслядоўнасці ж яе напісання, аднак, не назіралася ні ў творах В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, ні ў публікацыях "Нашай долі" і "Нашай нівы" [2, с.87–88].

Першыя спробы ўнармавання правапісу літар у і ў (нескладовае) здзейсніў у 1917 годзе А. Луцкевіч – адзін з арганізатараў і заснавальнікаў "Нашай нівы". У брашуры "Jak prawilna pisać pa biełarusku", надрукаванай лацінай польскай мадыфікацыі, ён рэкамендаваў пры напісанні гэтых літар улічваць не толькі характар папярэдніх гукаў (галосны ці зычны), але і колькасць зычных пасля іх. "...niełha pisać **ŭ** u pascatku slowa **ći** pierad słowam, – адзначаў А. Луцкевіч, – kali dalej iduć dwa **ći** boleh suhałosnych: *jana była **u** stachu; dzićia **uzleżło** na stol*". [3, с. 10]. Праўда, ужо ў наступным годзе ў выдадзеным сумесна з Я. Станкевічам падручніку "Biełaruski prawapis" такая